

Esa Itkonen: Ústřední role normativity v jazyce a v lingvistice^{1*}

překlad: Martin Beneš

ITKONEN, Esa (2008): The central role of normativity in language and linguistics. In: Jordan Zlatev – Timothy P. Racine – Chris Sinha – Esa Itkonen (eds.), *The Shared Mind: Perspectives on Intersubjectivity* [Converging Evidence in Language and Communication Research, 12]. Amsterdam – Philadelphia, PA: John Benjamins, s. 279–306.

1. SOCIÁLNÍ CHARAKTER JAZYKA A VÝZNAMU

Slovo „jazyk“ lze samozřejmě používat mnoha různými způsoby, je však rozumné předpokládat, že jeden z nich je primární. Mluvíme-li tedy např. o angličtině, jaký typ entity máme na mysli? Nebo přesněji, máme na mysli entitu sociální, či ne-sociální (v individuálně-psychologickém slova smyslu)? Rozumná odpověď zní, že jazyk je entita sociální. Je samozřejmé (nebo se to tak aspoň zdá), že součástí anglické slovní zásoby je něco, co je *společné* všem uživatelům tohoto jazyka, nebo něco, co všichni jeho uživatelé *sdílejí*; a jakákoliv entita s takovými charakteristikami je z definice sociální. Za „vědeckou“ odpověď na tyto otázky (viz např. Chomsky, 1965) se však všeobecně považuje názor, že lingvistika je součástí kognitivní psychologie, z čehož vyplývá, že např. angličtina je — přinejmenším primárně — individuálně-psychologická (tj. ne-sociální) entita. V této kapitole argumentuji, že správnou odpověď na uvedené otázky neposkytuje věda, ale zdravý rozum.

1.1 ARGUMENT PROTI SOUKROMÉMU JAZYKU

Primárně sociální charakter jazyka lze doložit různými způsoby. Osobně jsem vždy dával přednost využití Wittgensteinova tzv. argumentu proti soukromému jazyku neboli ApSJ. ApSJ dal vzniknout velkému množství publikací, z nichž stále nejužitečnější je práce Saunderse a Henzeho (1968). Uvědomíme-li si všechny jeho varianty, není ApSJ vůbec jednoduchý. To, co prezentuji níže, je jakási jeho „minimalistická“ verze (viz však též Itkonen, 1978, s. 91–113; 2003b, s. 120–125).

ApSJ situuje sám sebe do opozice k převažující tradici západní filozofie, kterou reprezentují stejně dobře Descartes, Hume nebo Kant. Podle této („karteziánské“) tradice

---

* Za pomoc při tvorbě první verze této kapitoly bych chtěl poděkovat Jordanu Zlatevovi.

1 Tento překlad vznikl v rámci projektu Inovace studia obecné jazykovědy a teorie komunikace ve spolupráci s přírodními vědami, reg. č. CZ.1.07/2.2.00/28.0076, který je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky. Překlad byl pořízen z verze kapitoly, která je volně dostupná na autorových internetových stránkách (viz: <<http://users.utu.fi/eitkonen/sharedmind2.pdf>>) [pozn. překl.].

jsou věci ve světě a jejich vlastnosti dány subjektivními prožitky nebo jsou na ně redukovatelné a tyto subjektivní prožitky jsou „pevným základem“ našich znalostí. Kromě toho tato tradice předpokládá, že své znalosti o *myslích ostatních lidí* získáváme prostřednictvím „argumentu analogií“: pozorují-li, že určitá těla (která si pro sebe konstruuji na základě svých smyslových počítků a), která mi připomínají mé vlastní tělo, se za stejných podmínek chovají stejně jako ono, mohu z toho s vysokou mírou pravděpodobnosti vyvodit, že tato těla mají mysl, která uvažuje a cítí podobným způsobem jako ta moje.

Nekonzistentnost karteziánského postoje lze na úvod demonstrovat pomocí jednoduchého konceptuálního argumentu. Předpokládá se, že karteziánské ego, vyjádřené zájmenem *já*, je vzhledem k ostatním osobám primární. Ale stejně jako nemůže být žádné „vlevo“ bez nějakého „vpravo“, nemůže být ani žádné „já“ bez nějakého „ty“ nebo „vy“: „[J]estliže logicky vylučuješ, že někdo druhý něco má, tak ztrácí také smysl říci, že to máš ty“ (Wittgenstein, 1993, § 398; přeložil Jiří Pechar). V lingvistických souvislostech lze tento karteziánský postoj detailněji reformulovat takto: Jestliže se předpokládá, že znalosti o intersubjektivním neboli vnějším světě jsou založeny na subjektivních neboli soukromých prožitcích, musí — nebo mohla by — existenci běžného intersubjektivního neboli veřejného jazyka předcházet existence jazyka subjektivního neboli soukromého. Tento jazyk je *soukromý* ve dvou ohledech: jednak odkazuje k subjektivním prožitkům a jednak jsou jeho pravidla známa pouze jediné osobě.

To vysvětluje, proč se odmítnutí karteziánských postojů obvykle označuje jako ApSJ. Wittgenstein (1994, § 243–277 a *passim*) argumentuje, že pokud si někdo sestrojí soukromý jazyk a vědomě se pokusí řídit jeho (soukromými) pravidly, nemůže vědět, jestli se nedopouští chyb. Jelikož pojem jazyka a pravidla předpokládá možnost dopouštět se chyb, nemůže žádný soukromý jazyk existovat: „Testovat, jestli je jednání nějaké osoby aplikací pravidel [...], znamená ptát se, zda dává smysl rozlišovat správné a nesprávné jednání této osoby“ (Winch, 1958, s. 58).

ApSJ má tedy ve zkratce tuto podobu: předpokládáme, že se chystám právě v tento okamžik (vědomě) použít nějaké slovo X ze svého soukromého jazyka. Moje užití slova X, tj. to, co tímto slovem míním (nebo chci mýnit), je založeno na mé paměti o tom, jak jsem se toto slovo rozhodl používat nebo jak jsem ho v minulosti používal. Možná bych chtěl svou paměť zkontrolovat, abych se ujistil, že se nemýlím. Ale jedinou kontrolou, na kterou se můžu spolehnout, mi poskytuje *ta samá* paměť; a to samozřejmě není žádná nezávislá ani *skutečná* kontrola — není to vlastně vůbec kontrola (ani základ pro testování). Správná proto bude jakákoli aplikace „soukromého“ pravidla, kterou považuji za správnou já sám, což znamená, že pojem aplikace „soukromého“ pravidla, a tedy i pojem soukromého jazyka „zaniká“ (srov. výše citací z Winche). Z tohoto kruhu mě nevysvobodí např. ani psané záznamy, protože v takovém případě vzniká otázka, zda si významy zapsaných „soukromých“ slov pamatují správně. (Všimněme si, že při této interpretaci ApSJ přestává mít zásadní důležitost přesný charakter referentu; není důležité, jestli jde o věc, nebo o smyslový počítěk.) Výjimečně dobře tento argument prezentuje Kenny (1972, s. 192–193).

Skutečnou kontrolu poskytuje teprve paměť *ostatních lidí*, nebo obecněji řečeno jejich intuice o správném užívání (veřejného) jazyka. Ani v tomto případě nelze samozřejmě mít jistotu, ostatní lidé nemusí být důvěryhodní; poskytují však přinejmenším *možnost* skutečného testování — a možnost testování je zcela jistě lepší než

jeho nemožnost (tak jako v případě výhradního využití mých vlastních vzpomínek či intuic). Nejde o nic jiného než o požadavek objektivitu (ve smyslu „intersubjektivitu“), který je úhelným kamenem vědeckého myšlení.

Některé čtenáře jsem nejspíš stále nepřesvědčil. Pro lepší vysvětlení celé záležitosti se proto podívejme na následující protiargument, který se v zásadě ve stejné podobě objevuje od poloviny 50. let [20. století]. Předpokládejme, že jsem si zformuloval „soukromé“ pravidlo, podle něhož bych to, co jsem dosud označoval slovem *blue*, měl nyní označovat slovem *mlue*. Namaluju si na kus papíru modrou skvrnu, pod ni napíšu *mlue* a tuto pomůcku budu používat při následujících příležitostech, abych se ujistil, že se svým pravidlem řídím správně. Nedokázal jsem tak, že koncept soukromého pravidla je životaschopný?

Odpověď zní „ne“, a to z následujících důvodů. Modrá skvrna a slovo *mlue* tvoří dohromady „obrázek“. Při vytváření tohoto obrázku jsem si mohl myslet, že jeho smysl je evidentní, tj. že ho lze interpretovat jediným možným způsobem. To však není pravda. Jedním z důležitých Wittgensteinových postřehů je to, že každý obrázek lze interpretovat nekonečně mnoha způsoby (a totéž platí pro *mentální* obrazy; srov. Blackburn, 1984, s. 45–50; Heil, 1992, s. 25–30). Když se při následující příležitosti podívám na obrázek, mohl bych se mylně domnívat, že podle daného pravidla by se *mlue* při spatření něčeho modrého říkat *nemělo*; nebo bych si mohl myslet, že modrá skvrna mi měla připomenout, ať ověřím, zda se v nějakém jazyce neoznačuje modrá jako *mlue* atp.

Jinými slovy, lidská paměť je jak známo omylná. Bylo by pošetilé předpokládat, že jsem jediný člověk na světě, jehož paměť je zcela spolehlivá. A to, co platí pro paměť, platí i pro intelektuální schopnosti obecně. Lidé mohou podlehnout jakémukoliv druhu afázie, bludu nebo duševní nemoci. Dnes, v době dobře zdokumentovaného rozšíření Alzheimerovy choroby, k tomu dochází téměř s železnou pravidelností: každý z nás, pokud nezemře předčasnou smrtí, začne trpět (slabší či silnější) duševní chorobou. Na to je třeba pamatovat i při následujícím rozboru ApSJ.

Uvědomím-li si nevyhnutelnou možnost více různých interpretací, mohl bych chtít obrázku zajistit jednoznačný význam tak, že pod něj připojím explicitní písemné instrukce. Pokud k tomu použiji svůj vlastní soukromý jazyk, budou tyto instrukce vypadat nějak takto: „zmosh# glaark *mlue“. Nic však nemůže zajistit, že si význam těchto soukromých slov zapamatují správně; pokud se tomuto nebezpečí pokusím zabránit rozšířením instrukcí, povede to jen k nekonečnému regresi. Pokud naopak použiji svůj mateřský jazyk, budou mít tyto instrukce např. podobu: „Jakmile uvidím tuto barvu, mám říct *mlue!*“ V takovém případě však podvádím, neboť můj údajně „soukromý“ jazyk je založen na jazyce veřejném. Důležitější však je, že ani to by mi nepomohlo, neboť mě ještě mohou postihnout některé z výše uvedených lidských slabostí, ať už jednotlivě, nebo najednou. Možná jsem barvoslepý a nevím o tom, nebo jsem možná nepřítčný, a když se dívám na modrou skvrnu, myslím si, že se dívám na svůj obličej v zrcadle, nebo možná nastal okamžik, kdy jsem přestal ovládat svou mateřštinu (ale ještě o tom nevím), a nejsem proto buď schopen rozumět svým vlastním instrukcím, nebo si myslím, že mě vedou k tomu, abych si vyčistil zuby atp. Pointa je v tom, že pro posouzení toho, zda je moje chování v souladu s daným pravidlem, je třeba kontrola ostatních lidí. Ani ta nezajišťuje spolehlivý důkaz (možná jsme všichni duševně nemocní); přinejmenším však poskytuje možnost skutečného testování, které má vlastní paměť a kognice zajistit *nedokážou*.

Jako empirický protějšek k ApSJ lze vnímat teorii intencionálních relací Barresiho a Moorea (2008). Ve svém požadavku, že ke vzniku psychologického konceptu je potřeba jak „vnitřní“ aspekt první osoby, tak „vnější“ aspekt osoby druhé“, reprodukují Wittgensteinův (1993, § 580; přeložil Jiří Pechar) postřeh, že „[v]nitřní pochod“ vyžaduje vnější kritéria“.

Wittgenstein předpokládá, že v jazyce — stejně jako v jakékoliv jiné sociální instituci — si jsme nebo můžeme být vědomi pravidel, kterými se buď řídíme, nebo jež porušujeme. Pokusy obejít ApSJ se obvykle zakládají na redefinici „soukromého jazyka“ jakožto „nevědomé psychologické struktury“, z čehož pak jednoznačně vyplývá, že každý má svůj soukromý jazyk. Tato redefinice je však neoprávněná — stejně dobře by se někdo mohl rozhodnout jako „soukromý jazyk“ označovat i vnitřní strukturu jednotlivých atomů. Vzájemnou závislost normativity a vědomí objektivně popsal Zlatev (2006). Užitečné aktuální vysvětlení toho, co to znamená řídit se (jazykovým) pravidlem, poskytuje tzv. „responzně-závislostní“ (*response-dependency*) nebo „responzně-autorizační“ (*response-authorization*) teorie (srov. Pettit, 1996, s. 195–204; Itkonen, 1997, s. 58–60; 2003b, s. 126–130, 165–168; Haukioja, 2000).

Z výše řečeného nevyplývá, že jazyk má výhradně sociální charakter. Jazyk má samozřejmě i psychologické a biologické aspekty, nebo, chceme-li, „substratum“; smyslem uvedené diskuse bylo dokázat, že jazyk je primárně sociální entita.

1.2 SÉMANTIKA A PRAGMATIKA

Pravidla nebo normy neexistují jen tak izolovaně, ale jedině jako normy jednání. Výše načrtnutý sociální pohled na jazyk vede k tomu, že význam jazykových výrazů je totožný s jejich (konvencionalizovaným) užitím: „Dívej se na větu jako na nástroj, a na její smysl jako na způsob jejího použití!“ (Wittgenstein, 1985, § 421; přeložil Jiří Pechar). Také zde je forma nástroje prostředkem k dosažení různých cílů. Užívání jazyka, tj. mluvení, je součástí stejné obecné posloupnosti prostředků a cílů (*means-ends hierarchy*) jako všechny ostatní lidské činnosti a aktivity.

Význam a jeho studium se označuje jako *sémantika*. Sémantika je konkrétněji ta část (studia) významu, která se významem slov a vět zabývá na („obecné“) rovině konvencionalizovaného jazykového systému, nikoliv na (konkrétní) rovině jednotlivých výpovědí. „Akční“ podstata jazyka je nicméně přítomná už v sémantice, jelikož sémantická jednotka, např. věta *Přijdu za tebou o půlnoci*, kóduje akt *oznamování*. Akty požadování a tázání se kódují pomocí rozkazovacích a tázacích vět.

Jazyk není jen akce, ale také interakce. V případě požadavků a otázek (kodifikovaných v podobě odpovídajících rozkazovacích a tázacích vět) je to evidentní, neboť je lze konceptualizovat jedině jako zaměřené na někoho jiného, než je sám mluvčí. Totéž však platí i o tvrzeních kodifikovaných v odpovídajících oznamovacích větách, čehož si bystře povšiml už Sibawaihi, zakladatel arabské lingvistiky:

Takto mluvíme, a to i když komunikační partner otázku nahlas nepoložil, neboť to, co říkáš, navazuje na rozsah otázky, kterou by ti mohl položit, kdyby se zeptat chtěl (srov. Itkonen, 1991, s. 155–156).

Ke stejnému závěru došel i Russell (1975/1940, s. 49; přeložil Jindřich Husák):

V životě dospělého člověka se projevuje v každé řeči [...] intence, rozkazovací způsob [...]. Když se zdá, že jde o pouhou výpověď, měla by být uvedena slovy „věz, že...“. Víme mnoho, ale tvrdíme pouze něco; tvrdíme to proto, že si přejeme, aby to naši posluchači věděli.

Pragmatika je ta část studia významu, která se zabývá tím, jak se obecný význam determinovaný jazykovým systémem konkretizuje nebo specifikuje v jednotlivých, ať už reálných, nebo imaginárních výpovědích. To vyžaduje vzít v úvahu *kontextové* informace. V rámci sémantiky má věta *Přijdu za tebou o půlnoci*, jak bylo řečeno výše, pouze význam *oznámení*. (Jakého oznámení? To je zřejmé z jejího lexikálního obsahu.) V rámci pragmatiky se stejná (pronesená) věta stává — v závislosti na kontextu — buď *slibem* (= Romeo mluví k Julii), nebo *výhrůžkou* (= upír mluví ke své budoucí oběti). To je podle mě v kostce vztah mezi sémantikou a pragmatikou, který se shoduje s de Saussurovým (1962/1916) rozdílem mezi *langue* a *parole* (viz oddíl 3.1 níže).

Může se zdát přirozené předpokládat, že *pragmatika*, zaměřující se na konkrétní výpovědi, patří do psychologie. Podle mého názoru má však *sociální* charakter i *pragmatika*. Zaprvé, výpověď není individuální, ale interindividuální, tzn. že se odehrává mezi mluvčím a posluchačem. Zadruhé, tento interindividuální akt je dostupný veřejnému pozorování a jeho identita je dána tím, že se (obecně) chápe jako výsledek společného působení konvence a kontextu; vzpomeňme na rozdíl mezi Romeem a upírem (srov. Leech, 1983; Verschueren, 1999). Pravdivost tohoto tvrzení nemá žádný vliv na to, že *psychologicky* lze samozřejmě vysvětlit jakýkoliv typ chování (včetně jazykové interakce). Krátce řečeno, sémantika je studium kontextově nezávislého významu, zatímco *pragmatika* je studium významu kontextově závislého. Tento rozdíl mezi „kontextově závislým a kontextově nezávislým významem“ zachytil Paul (1975/1880, kap. 4) pomocí terminologické distinkce *usuelle* vs. *okkasionelle Bedeutung* (= „uzuální vs. příležitostný význam“). Někdy se tvrdí, že (inter)akční charakter jazyka se projevuje pouze v *pragmatice*. Viděli jsme však, že tento názor je mylný. Na úrovni sémantiky kóduje každá věta „zmrazenou akci“ a úkolem *pragmatiky* je „rozmrázit“ ji (srov. Itkonen, 1983, s. 152–164). Zároveň je jasné, že „akty“ odkazování a predikování patří už do sémantiky, nikoliv jen do (diskurzí) *pragmatiky*.

Vztah mezi sémantikou a pragmatikou je „dynamický“ v tom smyslu, že pokud se kontextově závislý význam často opakuje, může se *konvencionalizovat* a stát se součástí jazykového systému. Tento typ „vzestupu“ z řeči (*parole*, *okkasionelle Bedeutung*) do jazyka (*langue*, *usuelle Bedeutung*) je na obecné úrovni charakteristický pro *jazykovou změnu* (srov. oddíl 3.1 níže).

Výše jsem obhájil sociální pohled na význam (a na jazyk obecně), můžu tedy dodat několik slov o tom, proč si myslím, že opačný, tj. psychologický pohled na význam je méně přesvědčivý. „Psychologismus“ může znamenat mnoho různých věcí, pro jistotu tedy říkám, že v následující pasáži se zabývám pouze jednou z verzí této doktríny.

Není nijak neobvyklé, že se význam ztotožňuje s (nevědomým) *schématem* nebo s (vědomým) *mentálním obrazem*. Předpokládejme nejprve, že významy jsou sché-

mata. V tom případě jde o hypotetické entity: nevíme, čím jsou, ale jen předpokládáme, čím by mohly být — nemusí dokonce vůbec existovat (jakkoli to může znít nepravděpodobně, je to jistě možné). Význam slov jako *půlnoc* a vět jako *Přijdu za tebou o půlnoci* na rozdíl od toho známe, předpokládat, že by neexistovaly, tedy nedává žádný smysl. Z toho důvodu významy nemohou být schémata. — K tomu je třeba ihned dodat, že významy slov a vět známe pouze na *před-teoretické* úrovni, tj. známe je pouze jako doklady. Nevíme, jak by se měly teoreticky analyzovat (srov. oddíl 2.4).

Zadruhé si představme, že významy jsou mentální obrazy. Ty jsou subjektivní neboli u různých osob odlišné, zatímco významy jsou intersubjektivní. (Například věta *Přijdu za tebou o půlnoci* má pouze jeden význam, nikoliv tolik významů, kolik existuje mluvčích.) Ani mentální obrazy navíc nemusí nutně existovat. Zdá se, že žádný mluvčí nemá mentální obraz (nebo soubor mentálních obrazů), který by systematicky a spolehlivě odpovídal např. slovu *jestliže*. Uznáme-li však, že „význam = užití“, přestane být význam slova *jestliže* problematický. Postačí uvést (vyjmenovat) jeho různá užití: přechod od příčiny k následku (= *Jestliže v noci pršelo, budou ráno mokré ulice*) nebo od následku k příčině (= *Jestliže jsou ráno mokré ulice, v noci pršelo*) atp. (Znovu si však všimněme, že ze znalosti různých užití slova *jestliže* nevyplývá, jak by se tato znalost měla teoreticky analyzovat.)

Kromě těchto specifických argumentů proti vnímání významů jako schémat nebo mentálních obrazů bychom měli zaznamenat Wittgensteinovy obecnější nebo filozofičtější výtky (srov. výše): Obrázky nebo obrazy (včetně „schémat“) nikdy *nepostačují*. Musí je vždy doprovázet instrukce o tom, jak by se měly interpretovat.

Jelikož psychologická koncepce významu svůj předmět neztotožňuje s nějakým specifickým mentálním obrazem, ale se subjektivním prožitkem obecně, je nejspíš založena na následující mylné představě:

Abychom si ujasnili význam slova „myslet“, přihlížejme při myšlení sobě samým: To, co tu pozorujeme, bude tím, co slovo znamená! — Ale takto se právě tohoto pojmu nepoužívá. (Podobné by bylo, kdybych chtěl bez znalosti šachů přesným pozorováním posledního tahu nějaké šachové partie vysoudit, co znamená slovo „dát mat.“) (Wittgenstein, 1993, § 316; přeložil Jirí Pechar).

Přijetí rovnice „význam = užití“ má očištné a osvobozující účinky. Na vyřešení problému „jak existuje význam“ se vyplývalo obrovské množství času a energie. Nikdo se přitom — a zcela správně — nestará o to, jak existuje užívání kladiva nebo počítače.

2. ONTOLOGIE SOCIÁLNÍHO

2.1 FYZIKÁLNÍ A SOCIÁLNÍ REALITA

Ontologie sociálních jevů se zásadně liší od ontologie jevů fyzikálních:

Hromy a blesky existovaly dávno před tím, než se objevili lidé a vytvořili si pro ně pojmy nebo si všimli, že je mezi nimi nějaká souvislost. Předpokládat, že lidé

vydávali a poslouchali příkazy předtím, než si zformovali pojmy příkazu a poslechnutí, však žádný smysl nedává (Winch, 1958, s. 125).

Pojem „příkazu“ má takový charakter, že je přístupný *vědomí*: příkazy existují pouze tehdy, jsou-li jako takové rozpoznatelné nebo je-li známo, že jsou tím, čím jsou. Tento typ znalostí musí *sdílet* všichni, kdo příkazy vydávají (ať už je poslouchají, nebo nikoliv). Dále jim budeme říkat sdílené znalosti (*common knowledge*). To nám poskytuje výchozí definici „sociálního“: sociální jevy existují (na rozdíl od jevů fyzikálních) pouze tehdy, když je sdílena znalost o tom, že existují. Například peníze přestanou existovat, tj. stanou se z nich pouze kousky kovu a papíru, jakmile lidé přestanou vědět o jejich existenci (jakožto peněz). Tato definice má jisté zajímavé důsledky. Ze skutečnosti, že jazyk, jako je např. angličtina, existuje pouze tehdy, když je sdílena znalost o tom, že existuje, vyplývá mimo jiné to, že správnost správných vět je *sociální fakt*, jak vysvětluje následující rovnice:

- (1) Věta *John is easy to please* je správná (anglická) věta pouze tehdy, když je sdílena znalost o tom, že věta *John is easy to please* je správná věta.

Formulaci (1) odpovídá následující formulace:

- (2) Věta „*John is easy to please* je správná věta“ je pravdivá pouze tehdy, když je sdílena znalost o tom, že věta „*John is easy to please* je správná věta“ je pravdivá věta.

Věta (2) je příkladem Tarského „T-věty“, která má následující obecnou formu:

- (3) X je pravdivé pouze tehdy, když p.

Symbol „p“ zde reprezentuje pravdivostní podmínky pro X. Všeobecně se soudí, že *pravdivostní hodnota* a *pravdivostní podmínky* jsou dvě různé věci: vždy víme, jaké jsou pravdivostní podmínky pro X, tj. „p“, a v postupných krocích je analyzujeme; děje se to však nezávisle na naší znalosti toho, jestli je X pravdivé, nebo nepravdivé. V případě fyzikálních faktů skutečně platí, že zatímco známe pravdivostní podmínky pro X, *neznáme* jeho pravdivostní hodnotu. Příklad (2) však ukazuje, že v případě *sociálních faktů* je tento všeobecně sdílený názor nesprávný. Demonstruje totiž, že v případě této důležité domény je nemožné znát pravdivostní podmínky pro X bez znalosti jeho pravdivostní hodnoty (detailněji viz Itkonen, 1983, s. 129–135). V případě sociálních faktů má tedy „T-věta“ následující formu:

- (4) X je pravdivé pouze tehdy, když máme (sdílenou) znalost o tom, že je pravdivé.

Oznamovací věta X se používá k vyjádření tvrzení (ke konstatování). V logické sémantice se pravdivostní podmínky pro X ztotožňují s významem X. Tento pohled je příliš restriktivní, rozhodně však platí, že znalost pravdivostních podmínek pro X je součástí znalosti významu X. Viděli jsme, že v případě sociálních faktů znalost pravdivostních podmínek (a obecněji významu) X zahrnuje znalost pravdivostní hodnoty

X. Proč bychom si však měli myslet, že známe význam slov a vět, jež používáme? Odpověď naznačuje Wittgenstein (2010, § 370; přeložil Vlastimil Zátka): „[K]dybych se jen pokusil pochybovat, ocitl bych se před prázdnotou [...]“

2.2 PODSTATY SDÍLENÝCH ZNALOSTÍ

Co to znamená, když řekneme, že nějaká sociální entita, jako je např. angličtina, je předmětem sdílených znalostí? Jedním ze způsobů, jak odpovědět na tuto otázku, je podle Lewise (1969) říct, že X je předmětem sdílených znalostí pouze tehdy, když pro X a (prakticky) pro jakékoliv dva členy určitého společenství (každého z nich reprezentují osoby A a B) platí následující tři podmínky uvedené v bodě (5):

- (5) A ví-1, že X
 A ví-2, že B ví-1, že X
 A ví-3, že B ví-2, že A ví-1, že X

Jakkoliv se tato formulace může na první pohled zdát nesrozumitelná, lze poměrně snadno ukázat, že tří-úrovňová znalost (*three-level knowledge*) tohoto typu je nutnou součástí jakékoliv institucionální interakce. Předpokládejme, že si chci v bance nechat proplatit šek. Jediný důvod, proč když přistupuji k přepážce, nezarazím bankovního úředníka uklidňujícím gestem nebo na něj nezavolám: „Vím co mám dělat, nemusíte mi nic říkat“, je skutečnost, že mám odpovídající tří-úrovňovou znalost. Nejen, že vím-1, co mám dělat, a nejen, že vím-2, že bankovní úředník ví-1, co má dělat, ale také vím-3, že bankovní úředník ví-2, že to, co mám dělat, vím-1 také já. Stejný typ „mentality trojí úrovně“ (*third-level mentality*) popisuje a příklady dokládá také Zlatev (2008).

Z pohledu logiky není důvod zastavit nekonečný regres dalších a dalších úrovní znalosti (= „vím, že on ví, že já vím, že on ví...“). Z praktického hlediska to však nepředstavuje problém. Lidé většinou nevládnou většími než tří- nebo čtyř-úrovňovými znalostmi. Někteří lidé toho sice jsou schopni, nikdo však nemá např. deseti-úrovňovou znalost.

O explikaci „sociálního“ pomocí více-úrovňových znalostí se občas soudí, že její součástí je jistý druh filozofického idealismu. Náš příklad s proplácením šeku by měl toto nedorozumění rozptýlit. Příslušné sdílené znalosti jsou „ztělesněny“ nejen v lidském chování, ale i v hmotných artefaktech, jako je bankovní budova, úředníkově vybavení atp. Sinha (1988) správně zdůrazňuje, že důležité je zohlednit také *materiální ukotvení* institucí (včetně jazyka). Náš příklad je vhodný i pro objasnění dalšího často špatně chápaného aspektu sdílených znalostí. Můj postoj vůči bankovnímu pokladníkovi není nijak znehodnocen, ukáže-li se, že v okamžiku naší vzájemné interakce nebyl úředník při vědomí nebo že podlehl ataku duševní choroby, z čehož by na základě psychologických skutečností vyplývalo, že o mně neměl potřebnou tří-úrovňovou znalost. Tří-úrovňová znalost osoby A o osobě B nespočívá ve znalosti toho, co osoba B doopravdy ví, ale v tom, jaké znalosti má *nárok* od osoby B *očekávat*: za daných okolností jsem měl nárok očekávat, že bankovní pokladník, ke kterému přistupuji, rozumí své práci, tj. že o mně má tří-úrovňovou znalost. Ukazuje se tak, že součástí sdílených znalostí je jistý *normativní* prvek. Jde o „racionální rekonstrukci“ sociality,

nikoliv o psychologický popis toho, co se v lidských hlavách děje v každém jednotlivém případě:

Ve většině, ne-li ve všech sociálních situacích totiž existuje prvek *racionality*. [...] Mám tu na mysli možnost užívat v sociálních vědách metodu logické či racionální rekonstrukce, nebo snad „nulové metody“. [...] „Nulová metoda“ konstrukce racionálních modelů *není* metodou psychologickou, nýbrž spíše logickou“ (Popper, 2000, s. 112, 113, 125; přeložila Jana Odehnalová, kurziva originálu; detailně viz Itkonen, 2003b, s. 131–135).

Pojem sdílených znalostí byl zobecněn a *konvencionalizován* (srov. oddíl 3.1) na základě singulárních případů (nenormativní) mentality třetí úrovně, jak ji popisuje Zlatev (2008). V aktuální podobě však obsahuje nevyhnutelný normativní prvek. Původní verze konceptu sdílených znalostí, kterou podává Lewis (1969), lze kritizovat za to, že přesně tuto skutečnost nezohledňuje (srov. Itkonen, 1978, s. 182–186). Krátce řečeno, sociální svět (interpretovaný pomocí konceptu sdílených znalostí) je normativitou prostoupen skrz naskrz:

Asi nejdůležitějším Winchovým (1958) objevem je to, že k identifikaci určitých jevů jako totožných, nebo rozdílných potřebujeme kritéria, jejichž užití se řídí pravidly [= normami] a že v případě sociálních jevů jsou tato kritéria jejich *vnitřní* součástí (Itkonen, 1978, s. 185).

Také Clark (1996) považuje jazyk za předmět sdílených znalostí, konkrétně tvrdí (viz Clark, 1996, s. 75–77), že jazyk jakožto sdílená znalost je soubor konvencí. To je v dokonalém souladu s mým názorem (i když sám dávám přednost termínu „norma“). Mezi tyto konvence patří konvence pro „lexikální jednotky“ a konvence pro „gramatická pravidla“, tj. normy pro párování (morfémových a lexikálních) forem s významy a normy pro spojování znaků do frází a vět, jak bych to vyjádřil já sám.

Sdílené znalosti, stejně jako znalosti obecně, musí mít nějaký *základ*. V nejjednodušším případě je sdílená znalost nějakého faktu založena na jeho intersubjektivně pozorovatelné existenci. Sdílená znalost např. o tom, že právě prší, je založena na faktu, že (jak může každý vidět) právě prší. Je však třeba pamatovat na to, že fyzikální fakt na rozdíl od faktu sociálního může existovat, a obvykle také existuje, dokonce i tehdy, když není sdílena znalost o jeho existenci.

Co je základem pro jazykové znalosti, např. pro větu (2) v oddíle 2.1? Nelze ho vymezit tak snadno jako v případě sdílených znalostí o fyzikálních faktech. Není to konkrétní událost, např. že někdo vysloví řekněme větu *John is easy to please* a nikdo neprotestuje proti její správnosti. (Aby však bylo jasno, obecně platí, že sdílené jazykové znalosti nesmí být s takovými událostmi v rozporu.) Základ sdílených jazykových znalostí o ne/správnosti vět je „rozptýlený“, a to v tom smyslu, že ho konstituují obecná fakta týkající se dobrého ovládnutí toho kterého jazyka a související sdílené znalosti o těchto skutečnostech. V tomto ohledu jsou sdílené jazykové znalosti pouze jedním z případů institucionálních sdílených znalostí obecně. Nejdůležitější rozdíl oproti sdíleným znalostem o fyzikálních faktech spočívá v tom, že základ sdílených

jazykových znalostí, i když nepochybně existuje, nelze využít k posílení nebo upevnění jevu, jehož je základem:

A nyní je zde zvláštní věc, že i když jsem si naprosto jistý v používání slov, a nemám o tom žádné pochybnosti, přesto nemohu uvést žádné důvody pro svůj způsob jednání. Kdybych se o to pokusil, tak bych jich mohl uvést tisíc, ale žádný, který by byl tak jistý jako to, co mají zdůvodnit (Wittgenstein, 2010, § 307; přeložil Vlastimil Zátka).

2.3 ŘEŠENÍ SPORU MEZI INDIVIDUALISMEM A KOLEKTIVISMEM

Definice sociální ontologie uvedená v oddíle 2.2 odvěký spor ve filozofii sociálních věd spíš smiřuje, než že by ho řešila ve prospěch jednoho, nebo druhého názoru. Jsou filozofové, kteří tvrdí, že existuje ontologická rovina sociálních institucí, která se liší od roviny jednotlivých osob. Jiní filozofové argumentují, že neexistuje nic jiného než jednotlivé osoby (srov. O'Neil, 1973). Nyní můžeme vidět, že obě strany mají pravdu. Nic jiného než jednotlivé osoby opravdu neexistuje; to, co vidíme, však není prostý úhrn jednotlivých osob vybavených arbitrárními, náhodně uspořádanými mentálními stavy, ale jednotlivé osoby vybavené zcela specifickými mentálními stavy (konkrétně stavy více-úrovňových znalostí), které jsou uspořádány podle zcela určité struktury nebo vzorce (jež jsou charakteristické pro konkrétní sdílené znalosti). A právě tato struktura tvoří ontologickou rovinu sociálních jevů.

Jako analogii si vezměme rozdíl mezi jedním provázkem a sítí. Na jednu stranu lze tvrdit, že síť se neskládá z *ničeho jiného než* z provázků, což znamená, že provázek je vzhledem k síti ontologicky primární. Na druhou stranu lze argumentovat, že síť není jen tak nějaký, náhodný spletenec provázků, ale zcela specifická struktura nebo vzor provázků. Pokud provázky tvoří síťovitou strukturu, tedy — a pouze tehdy — je tu zásadní rozdíl: pomocí sítě lze na rozdíl od provázků chytat ryby. Tento rozdíl je dost důležitý na to, aby se mohl označovat jako „ontologický“; ukazuje, jak narůstající komplexita nechává z ontologicky jednodušší roviny „vyvstat“ novou ontologickou rovinu. Dá se též říct, že při řešení sporu mezi individualismem a kolektivismem poukazujeme *eo ipso* také na to, že rozdíl mezi psychologickým a sociálním — který jsme v oddíle 1 považovali za samozřejmý — je spíš zdánlivý než reálný. Při tom jsme byli nuceni do určité míry *revidovat* význam těchto dvou slov, tj. výrazů „psychologický“ a „sociální“.

Předcházející diskuse ukazuje, že metaforu „sociální síť“ bychom měli brát vážně. Stejná analogie může ilustrovat i rozdíl mezi (subjektivní) intuicí a (intersubjektivní) normou, který se na první pohled může zdát poněkud záhadný.

Instituce sestávají z norem. Normy si osvojujeme na základě pozorování, jakmile si je však jednou osvojíme, nemohou být už jen záležitostí pozorování, neboť jejich úkolem je sloužit k posuzování toho, zda jsou pozorovaná (nebo představovaná) jednání správná, nebo nesprávná.

Správnost nějakého úkonu nepatří mezi jeho percepční charakteristiky; nemůže mezi ně patřit, neboť jde o vztah mezi úkonem a přijatým pravidlem [= normou] — o vztah, který lze lépe popsat tvrzením, že daný úkon je v souladu s přijatým pravidlem (Körner, 1960, s. 117).

Subjektivní (ne-percepční) znalost norem se nazývá *intuice*. Podle tzv. Humovy gilotiny obecně platí, že znalost norem (tj. toho, co by se *mělo dělat*) nelze redukovat na pozorování (toho, co se *dělá*).

První úroveň definice sdílených znalostí, tj. „A ví-1, že X“, koresponduje se standardním typem (subjektivní) jazykové intuice, jež se využívá k získávání dat, která jsou základem pro psaní gramatik: „A ví-1, že y je správná věta“. Druhá a třetí úroveň mají také intuitivní charakter; důležité však je, že poukazují na *interakční* podstatu jazyka, resp. sociálních faktů obecně. Kromě toho existuje teoretické poznání tří-úrovňové znalosti jako celku: přestože jsem pouze jedním uzlem v sociální síti, tj. jednotlivcem uvnitř instituce, a moje znalosti a mé jednání přispívají k existenci této sítě jen z malé části, jsem schopen tuto instituci reflektovat jako celek.

„Sociální svět“ interpretovaný jako předmět sdílených znalostí má stejnou extenzi jako Popperův (1972) „svět-3“, postrádá však jeho platonistické vyznění. Nevyhnutelnost interakční podstaty všech sociálních faktů pěkně zachytili Marx a Engels (1973/1846, s. 37):

Es zeigt sich hier, dass die Individuen allerdings *einander* machen, physisch und geistig, aber nicht *sich* machen. (= Ukazuje se tak, že jednotlivci fyzicky i duševně vytváří *jeden druhého*, nikoliv však *sami sebe*.)

2.4 NORMATIVITA V JAZYCE

Zásadní rozdíl mezi lingvistikou a jakoukoliv skutečnou přírodní vědou je v tom, že předmět lingvistiky je inherentně normativní, zatímco předmět přírodních věd je inherentně nenormativní. Nyní je nutné pojem normativity vyložit detailněji.

Nejprve je třeba prokázat rozdíl mezi *větou o pravidle*, jako je věta (6), která zachycuje nějaké pravidlo (neboli normu), a *empirickou hypotézou*, jako je věta (7), která popisuje nějakou (předpokládanou) pravidelnost.

(6) Anglický určitý člen (tj. *the*) předchází substantivum (např. *man*).

(7) Všechny vrány jsou černé.

Rozdíl mezi větami (6) a (7) spočívá v tom, že věta (7) může být (a také byla) falzifikována výskytem určitého protipříkladu v čase a v prostoru (*spatiotemporal occurrence*), konkrétně výskytem bílé vrány, zatímco věta (6) nebyla a ani nemůže být falzifikována. Pronesení věty (8) větu (6) nefalzifikuje. Proč? Protože tato věta je *nesprávná*. Větu (6) nefalzifikuje ani pronesení věty (9). Proč? Protože tato věta je *správná*. Věta (6) je tedy (na základě výskytu protipříkladů v čase a v prostoru) nefalzifikovatelná.

(8) **Man the came in.*

(9) *The man came in.*

Rozdíl mezi větami o pravidlech a empirickými hypotézami byl ve filozofii sociálních věd občas postřehnout, všiml si ho např. Ryan (1970), kterému se však, a to je třeba zdůraznit, nepodařilo rozlišit pravidla (= objekt popisu) a věty o pravidlech (= popis):

Jediným úkolem kauzálních generalizací je říct nám, co se za určitých podmínek stane, a co nikoliv; jakékoliv nepravidelnosti pak tvoří protipříklady, jimiž jsou kauzální zákony falzifikovány. Jenže pravidla [tj. věty o pravidlech] nejsou žádným prostým způsobem falzifikovatelná — samozřejmě kromě toho, že v konkrétních případech nemusí být pravda, že jde o pravidla — a výjimky z pravidla jsou *chyby* na straně těch, jejichž chování je pravidlem řízeno (Ryan, 1970, s. 141; zvýraznění EI).

Obecně však tato distinkce zůstala jistým druhem metodologického očiště. Na jedné straně můžeme být ochotni připustit, že možná — tj. právě jen možná — může existovat něco, co tuto distinkci připomíná. Na druhé straně z (možné) existence tohoto rozdílu odmítáme vyvodit jakékoliv metodologické důsledky.

Jde tu o *normativitu* jazyka: věty jsou normativní (tj. správné, nebo nesprávné) entity, zatímco ptáci normativní entity nejsou (přínejmenším ne v tom smyslu jako věty). Tradiční filozofie jazyka normativitu svého předmětu ignoruje, o čemž svědčí to, že ignoruje rozdíl mezi větami a (např.) ptáky. Na první pohled jde o zvláštní věc, protože filozofie jazyka je plná diskusí o jazykových pravidlech, ale v praxi se žádné *příklady* takových pravidel neuvádí. Jelikož diskuse probíhá na velmi vysoké úrovni abstrakce, je rozdíl mezi větami a (např.) ptáky odsouzen k tomu, aby nám zůstal skrytý. Mezi filozofy jazyka jsou v tomto směru samozřejmě i chvályhodné výjimky, např. Cavell (1971a/1958; 1971b/1962).

Ve skutečnosti jsou významy všech slov založeny na odpovídajících pravidlech: existuje pravidlo, že forma *three* odkazuje k číslu, tj. k trojce, a nikoliv k rostlině, zatímco forma *tree* odkazuje k rostlině, a nikoliv k číslu atd. pro všechna slova ve všech jazycích. Tato pravidla spojují významy s formami. Kromě toho existují pravidla, která určují, jak musí být tyto znaky spojovány. Jedno z pravidel tohoto typu popisuje naše věta o pravidle (6). Další taková pravidla se vztahují k faktu řízení (= „rekce“) a shody. Je *správné* říct *I confided in him* a *nesprávné* říct *I confided from him*; je *správné* říct *I am upset* a *nesprávné* říct *You am upset* atd. Jak jsme poznamenali výše, existenci dvou odpovídajících typů pravidel předpokládá také Clark (1996). Pro jakékoliv pravidlo lze vytvořit odpovídající větu o pravidle.

Status pravidel lze osvětlit pomocí následujících poznámek:

Úkolem lingvisty je vytvořit popis [...] *obrovského množství nezpochybnitelných dat* týkajících se jazykové intuice rodilého mluvčího (obvykle jeho samého) (Chomsky, 1965, s. 20; zvýraznění EI).

Jen málo uživatelů jazyka má rozsáhlejší systematické znalosti o svém vlastním jazyce, i když všichni jsou samozřejmě schopni objevit libovolné množství *správných informací* jednoduše pomocí sebeopozorování (Hockett, 1968, s. 63; zvýraznění EI).

Běžnou reakcí na uvedené skutečnosti je tvrzení, že jsou-li pravidla/normy jazyka známy nefalzifikovatelným způsobem nebo s určitostí, není tu pro gramatika nebo lingvistu žádná práce. Podívejme se však na Pániniho (cca 400 př. n. l.), „největšího gramatika vůbec“ (Dixon, 2002, s. 145). Na před-teoretické rovině znali jeho současníci

sanskrt stejně dobře jako on. Ale jedině Pánini byl schopen napsat gramatiku, která měla jednou nést jeho jméno. I když jsou data k dispozici, stále je třeba udělat *veškerou* práci. Stejně tak Chomsky i Hockett jasně naznačují, že je tu nějaká práce i pro ně, jakkoliv správné a nezpochybnitelné informace může mít průměrný mluvčí o svém jazyce.

Totéž lze ukázat stručným návratem k pojmu pravdivostních podmínek. Jak to výmluvně formuloval Wittgenstein, začneme-li pochybovat o tom, zda známe, nebo neznáme významy slov a vět, jež používáme, ocitneme se před prázdnotou. Významy slov a vět však známe na před-teoretické úrovni. Víme, že věta *John is easy to please* je správná anglická věta (na rozdíl např. od věty *John is easy from please*) a že má opačný význam než věta *John is difficult to please*, neznáme však její nejlepší teoretický popis (ani popis jakékoli jiné věty). Každý teoretický popis je z definice falzifikovatelný. Falzifikace v gramatickém popisu však není totéž co falzifikace v přírodních vědách.

Proti rozdílu mezi větami o pravidlech (= 6) a empirickými hypotézami (= 7) existuje mnoho dalších „standardních námitek“, např.:

- „Kdyby byla angličtina jiná, byla by věta 6 falzifikována.“
- „V angličtině (takové, jaká je teď) je věta 6 verifikována, jakákoliv jiná formulace téhož faktu je falzifikována.“
- „Určitý člen (vždy) nepředchází substantivum (vzpomeňme na spojení *Ivan the Terrible*).“
- „Možná, že věta 6 není falzifikovatelná prostým pozorováním, to však nejsou ani vědecké teorie.“
- „Termíny ‚určitý člen‘ a ‚substantivum‘ nejsou před-teoretické, ale teoretické.“
- „Věty 6 a 7 nejsou formulovány totožným způsobem.“
- „Ne všechna pravidla angličtiny jsou stejného typu, jako je pravidlo popsané větou 6.“
- „Existence pravidla popsaného větou 6 je náhodný, nikoliv nutný fakt.“
- „Věta 6 není analytická.“
- „Angličtiny se týkají také statistické nebo experimentální jevy, které jsou větami typu 6 nezachytitelné.“

Tyto a podobné námitky jsem postupně shromáždil a vyvrátil ve své práci z roku 2003 (viz Itkonen, 2003b, kap. 3, 6, 7; viz též oddíl 3 níže).

Je třeba upozornit také na to, že samotná existence normativity jazyka postačuje k odmítnutí všech variant fyzikalismu (nebo „naturalismu“), tj. názoru, že jedině, co existuje, jsou fyzikální data. *Argumentujte-li* pro tento názor, musíte k tomu použít jazyk fyziky (a/nebo filozofie) a tento jazyk není fyzikální (nebo „naturalistický“), ale normativní.

2.5 SPRÁVNOST VS. RACIONALITA

Při běžném používání jazyka se vypovídáním správných vět provádějí racionální úkony. Iracionální úkony je však dost dobře možné provádět vypovídáním správných vět a racionální úkony vypovídáním vět nesprávných, což svědčí o tom, že dimenze správnosti a racionality jsou na sobě nezávislé.

Jelikož — jak bylo uvedeno v oddíle 1.2 — užívání jazyka ztělesňuje obecnou posloupanost prostředků sloužících k dosažení cílů (*means-ends hierarchy*), podléhá tzv. *racionální explanaci*, která představuje obecný explanatorní model lidského (a dokonce i zvířecího) chování:

Vyložit nějaký úkon jakožto úkon znamená ukázat, že je racionální. To zahrnuje doložení toho, že vzhledem k cíli a přesvědčením určité osoby byl daný úkon takovým prostředkem, o němž tato osoba chová přesvědčení, že povede nejlépe k dosažení jejího cíle (Newton-Smith, 1981, s. 241).

Dokonce i *iracionální* chování lze vysvětlit výhradně prostředky racionální explanace, konkrétně osvětlením *důvodů*, které k němu vedly. To zahrnuje pochopení toho, jak se někomu mohlo začít zdát, že je jeho jednání racionální, když ve skutečnosti racionální *není*. Tento „přechod“ od cílů k prostředkům, po němž — jak to stanovuje racionální explanace — následuje jejich využití, lze nahlédnout jako *kauzální sílu*, která motivuje jazykové jednání, zkoumané v tak odlišných lingvistických disciplínách, jako je psycholingvistika, sociolingvistika nebo diachronní lingvistika (srov. Itkonen, 1983).

Užívání jazyka musí sestávat z nepřetržitého, vědomého, či nevědomého, *výběru* jazykových prostředků s ohledem na jazykově vnitřní (tj. strukturní) a/nebo jazykově vnější *příčiny* (Verschueren, 1999, s. 55–56; zvýraznění EI).

Toto neškodně vyhlížející tvrzení — jakmile se popíšu všechny jeho důsledky — zdůvodňuje použití racionální explanace.

3. NORMATIVITA A DALŠÍ SOUVISLOSTI: JAZYKOVÁ ZMĚNA, PSYCHOLOGIE JAZYKA A JAZYKOVÁ TYPOLOGIE

3.1 JAZYKOVÁ ZMĚNA: POTŘEBA STATISTIKY

Jazyk se mění proto, že stará pravidla (normy) jsou nahrazována novými. Indoevropská srovnávací jazykověda přišla s myšlenkou *gramatikalizace*. Franz Bopp tak v roce 1816 vystoupil např. s tím, že v sanskrtu byly slovesné koncovky původně samostatnými osobními zájmeny (srov. Arens, 1969, s. 177). Jako další příklad můžeme uvést moderní francouzské konstrukce *venir de + INF* a *aller INF*. Obě měly původně konkrétní místní význam ‚pocházet z INF‘ a ‚jít INF‘. Poté byly v určitých kontextech *re-analýzovány* a získaly kromě toho i význam ‚nedávné minulosti‘ a ‚blízké budoucnosti‘. Ze začátku byly tyto významy víceméně náhodné nebo *pragmatické*, později se však konvencionalizovaly a staly se *sémantickými*. (Jak bylo uvedeno v oddíle 1.2, tato „pragmatická vs. sémantická“ distinkce je pouze reformulací Paulovy (1975/1880) distinkce *okkasionelle vs. usuelle Bedeutung*.) Že se objevila nová konvence nebo norma, bylo zřejmé, jakmile se časový význam rozšířil do takových kontextů, v nichž by byly původní ne-časové významy nemožné, jak to ukazují příklady (10) a (11):

(10) *Il vient de mourir* („právě zemřel“ < „přichází z umírání“)

(11) *Il va s'éveiller* („[on] se probudí“ < „jde se probudit“)

Mechanismem gramatikalizace (= reanalýzou a rozšířením) se zabývá např. ve své práci z roku 2002 (viz Itkonen, 2002). Přestože teoretická lingvistika věnovala pojmu konvencionalizace velkou pozornost, logicky primární pojem konvence (nebo normy) jí kupodivu zůstal prakticky neznámý.

(Typický) lingvista považuje existenci jazyka za samozřejmou. Jeho školení ho nedělá kompetentním k odpovědi na fylogenetickou otázku po původu jazyka. Jeho úkolem není rekonstrukce procesu, v němž z pokusů koordinovat původně nenormativní jednání vznikají normy (srov. Lewis, 1969). To však neznamená, že tyto otázky nejsou důležité pro interdisciplinární výzkum.

Gramatici tradičně spoléhali na vymyšlené příkladové věty, což znamená, že tradiční *synchronní* lingvistika je založena na *intuitivních* datech (rozsáhlé doklady uvádím v práci Itkonen, 1991). Používání intuitivních dat spojuje jinak tak odlišné přístupy, jako je generativismus (= Chomsky, 1965; Jackendoff, 1994), kognitivní lingvistika (= Lakoff, 1987; Langacker, 1987) nebo konstrukční gramatika (= Goldberg, 1991; Croft, 2001). Spoléhání na intuitivní data je plně oprávněné v tzv. *jasných případech* (*clear cases*) (a výhradně těmi se zabývá šest výše jmenovaných lingvistů), v ostatních případech je však nutné uchýlit se k pozorování aktuálně se vyskytujících výpovědí, což zahrnuje využití *statistiky*.

Normy jazyka mohou být svazující s různou měrou, tj. správnost výpovědí mohou určovat jak diskrétním („buď — nebo“), tak ne-diskrétním („více či méně“) způsobem. Ve většině jazyků jsou např. slovosledné normy ne-diskrétní, zatímco normy afixální morfologie naopak diskrétní. Lexikální normy jsou otevřené v tom smyslu, že existuje diskrétní centrum, obklopené ne-diskrétní periferií: „Jedině v normálních případech je pro nás použití slov jasně předurčeno [...]“ (Wittgenstein, 1993, § 142; přeložil Jiří Pechar).

I když jsou normy diskrétní, odpovídající (normativní) chování je ne-diskrétní, což je jen jiný způsob, jak říct, že mohou být porušovány (ať už záměrně, nebo nezáměrně). Často rozebíraným příkladem je vypouštění *t/d* v současné angličtině (srov. Hudson, 1997). (Diskrétní) normy určují fonologickou formu substantiva *mist* („mlha“), minulého prostého času *left* od slovesa „to leave“ („opustit“) a minulého prostého času *missed* od slovesa „to miss“ („chybět“). V aktuálních výpovědích však toto *t/d* může, ale nemusí být přítomno; v těchto třech případech se obvykle zachovává z 50 %, 60 % a 85 %. Kromě (intuitivní) znalosti výše zmíněného diskrétního pravidla existuje také zkušenost s těmito statistickými vzorci (založená na pozorování). Tuto dualitu lze zachytit za předpokladu, že to, co diskrétní norma determinuje, je prototyp: prototyp je definován svými typickými vlastnostmi, každá z těchto vlastností však může být v případě výjimky potlačena. Tuto dualitu není namístě v žádném případě bagatelizovat. Nesprávné by byly zejména pokusy o redukci diskrétní normy na odpovídající ne-diskrétní a statistické chování. Vyplyvá to ze skutečnosti zmíněné v oddíle 2.3, že to, „co má být“, nelze redukovat na to, „co je“. Nejpozději v okamžiku, kdy procentuální zastoupení normě odpovídajícího chování klesne pod 50 %, jsme svědky *diachronního* procesu, který změni diskrétní normu na ne-diskrétní a na-

konec povede k jejímu zániku. To obnáší změnu prototypu, což následně vede k *jazykové změně*. Může jít o dlouhý proces. Za sto let může mít například dnešní slovo *mist* správnou výslovnost [mis] nebo, abychom uvedli méně spekulativní příklad, při vzniku systému pomocných sloves moderní angličtiny trvalo asi 300 let (zhruba od roku 1450 do roku 1750), než byla konstrukce reprezentovaná větou (12) nahrazena konstrukcí reprezentovanou větou (13):

(12) Saw he the dragon?

(13) Did he see the dragon?

Struktura typu (13) byla nejprve zcela nesprávná a nakonec se stala zcela správnou. Mezitím probíhal postupný přechod, který lze popsat jediné *statisticky* (srov. Hudson, 1997). Jinými slovy, prostředky podléhající jazykové změně jsou nejlepším příkladem tzv. nejasných případů (*less-than-clear-cases*).

Lze snadno vidět, že de Saussurova terminologická distinkce *langue* vs. *parole* zachycuje následující dichotomii: na jedné straně jazyk jako systém norem přístupných pomocí vědomé intuice, na druhé straně aktuální časoprostorově specifikovatelné jazykové jednání, přístupné na základě pozorování.

3.2 JAZYK A PSYCHOLOGIE JAZYKA: POTŘEBA EXPERIMENTŮ

„La langue est une institution sociale“ (de Saussure, 1962/1916, s. 33). Obecně platí, že jakoukoliv instituci nebo obecněji jakýkoliv systém pravidel S lze popsat nebo formalizovat mnoha různými způsoby. To znamená, že různí lidé mohou S vnímat z různých perspektiv a s různými deskriptivními cíli. Neexistuje tak žádný apriorní důvod předpokládat, že cílem popisu S musí být zachycení způsobu, jakým si systém S internalizovali ti, kdo si ho osvojili. Systém S je např. možné popsat tak, abychom dosáhli co nejvyšší operativní účinnosti nebo logické jednoduchosti. Různé popisy systému S, které budou výsledkem využití jedné, nebo druhé perspektivy, se budou vzájemně lišit, stejně jako se oba tyto popisy budou lišit od jiného popisu systému S, který si za cíl určí popis psychologie uživatelů S.

Co bychom se ale díky tomuto velkému úspěchu [algoritmu sekvenční extrapolace] dozvěděli o lidském vnímání, rozpoznávání vzorců, o budování a revidování teorií nebo o estetice? Nic — vůbec nic.

To [...] vypovídá o hloubce propasti, která může ležet mezi dvěma výzkumnými projekty, jež na první pohled vypadají, jako by patřily do stejné oblasti. [...] Díky dnešním úžasně výkonným šachovým programům jsme se například nedozvěděli nic o lidské inteligenci — dokonce ani o inteligenci šachisty.

Dobře, beru zpět. Díky počítačovým programům jsme se něco o tom, jak šachisté hrají šachy, dozvěděli — konkrétně to, jak je nehrají. A v podstatě totéž lze říct o velké většině programů pro umělou inteligenci (Hofstadter, 1995, s. 52–53).

To je velmi jasná formulace toho, že existuje rozdíl mezi popisem systému S, tj. P₁, a popisem psychologie systému S (= P-S), tj. P₂. Popisy P₁ a P₂ tak reprezentují a po-

pisují dvě různé entity, konkrétně S a P-S. K pochopení tohoto rozdílu došlo zbytečně pozdě, a to kvůli nejednoznačné terminologii. Na jedné straně se P-S označuje jako „znanost S“. Na druhé straně je S z definice všeobecně známý. To vede k mylnému dojmu, že neexistuje rozdíl mezi S a P-S a ani mezi P1 a P2.

Tuto skutečnost lze přiblížit pomocí následující analogie. Popíšu-li měsíc, jak ho vidím s pomocí dalekohledu, pak to, co popisuji, je stále měsíc, a nikoliv mé vidění (zlepšené dalekohledem). Pokud bych se skutečně chtěl soustředit na své vidění, a nikoliv na měsíc, dostanu se od astronomie k psychologii vidění. A přesně totéž platí o rozdílu mezi P1 a P2, jak dobře ukazuje Hofstadter. *Psychologická realita* je deskriptivním cílem pouze v případě P2, desiderata P1 jsou odlišná (např. efektivita nebo jednoduchost).

Jakmile jednou rozumíme tomuto rozdílu, uvědomíme si, že existuje prakticky všude. Existuje například rozdíl mezi geometrií a vnímáním geometrických obrazců a tvarů (srov. Itkonen, 1983, s. 1-3), stejně jako rozdíl mezi formální logikou a psychologií logiky (srov. Itkonen, 2003a, kap. XV). V lingvistice se celá tato záležitost může zdát na první pohled méně jasná. Proto je dobré rovnou poukázat na to, že existují zcela nekontroverzní případy *ne-psychologických* gramatických popisů. Faktem např. je, jak na to poukázal Kiparsky (osobní sdělení), že Pániniho gramatika *neusiluje* o psychologickou realnost. Podobně Katz (1981), který argumentuje proti tomu, že lingvistika je psychologie, pracuje s pojmem „optimální gramatiky“:

[Neměla by existovat žádná] omezení abstraktnosti gramatik, která by je svazovala s jednou, nebo druhou konkrétní [fyzikální nebo psychologickou] realitou (Katz, 1981, s. 52).

Gramatika G je *optimální gramatikou* jazyka L, pokud [...] G [...] implikuje všechny správné dokladové věty o jazyce L [...] a při tom pro L neexistuje *jednodušší* gramatika, než je G [...] (Katz, 1981, s. 67; zvýraznění EI).

Nejpřirozenější definice optimální gramatiky je ta, že jde o systém pravidel, který predikuje každou gramatickou vlastnost a gramatický vztah pro každou větu v jazyce a pro který neexistuje jednodušší (nebo jinak metodologicky lepší) teorie se stejnou prediktivní úspěšností (Katz, 1985, s. 201; zvýraznění originálu odstraněno).

Katzovy odkazy na „optimální gramatiku“ jsou však poněkud nepřesvědčivé, neboť tento koncept nedokáže *exemplifikovat*. Proto je důležité upozornit na to, že v „dějinách světové lingvistiky“ tento koncept už velmi dobře exemplifikován byl, a to v Pániniho gramatice:

[Pániniho gramatika] je nejobsáhlejší generativní gramatika, která kdy byla napsána (Kiparsky, 1979, s. 18). Moderní lingvistika považuje [Pániniho] gramatiku za dosud nejkompletnější vytvořenou generativní gramatiku a stále z ní přebírá různá technická řešení (Kiparsky, 1993, s. 291).

Stejně pochvalné vnímání Pániniho gramatiky dokládám a obhajuji ve své knize z roku 1991 (viz Itkonen, 1991, kap. 2, zejm. s. 68–70). V daném kontextu je důležité pochopit, že jde nejen o nejlepší *generativní* gramatiku, ale také — jak připouští sám Kiparsky (srov. výše) — o gramatiku *ne-psychologickou*, což znamená, že je vážným kandidátem na status katzovské „optimální gramatiky“.

Pojem *ne-psychologické* neboli „autonomní“ lingvistiky analyzuji Itkonen (1978) a Kac (1992). Katz (1981; 1985) ji interpretuje platonisticky, k tomu však není žádný důvod:

Vlastnosti, které Katz připisuje abstraktním objektům, jsou podle všeho vlastní tomu druhu konvencí nebo sdílených znalostí, o nichž Esa Itkonen (1978; Katz, 1981, ho necituje) tvrdí, že konstituují jazyková pravidla (Pateman, 1987, s. 52).

Jazyk je systém (sociálních) norem, zatímco psychologie jazyka je identická s procesy a strukturami potřebnými pro vnímání a produkci řeči a s mentální reprezentací jazykových jednotek. Ve své práci z roku 1983 (viz Itkonen, 1983) jsem tuto distinkci konceptualizoval jako rozdíl mezi (sociálními) normami a (individuálně-psychologickými) internalizacemi norem. V souvislosti s internalizacemi norem vyvstává potřeba *experimentů*. Lze to ilustrovat pomocí asi nejznámějšího příkladu z posledních dekád.

Generativistická „standardní teorie“, jak ji vykládá Chomsky (1965), využívala deskriptivní aparát sestávající z transformací, které převádějí hloubkové struktury na struktury povrchové. To je jedna z možných metod, jak systematicky prezentovat intuitivní data; použil ji už Apollonius Dyscolus, jenž napsal nejstarší dochované syntaktické pojednání západní lingvistické tradice (Itkonen, 1991, s. 206–211). Jsou však tyto transformace také psychologicky adekvátní? A především — jak lze na tuto otázku odpovědět?

Odpověď poskytují experimenty. Jsou-li transformace psychologicky reálné procesy, musí jejich provedení zabírat nějaký čas. Hypotéza tedy zní, že s větami, které obsahují více (spíš než méně) transformací, budou při jejich produkci a/nebo recepci spojeny delší reakční časy. Experimentální data však vedou k tomuto závěru: „[H]ypotézu, že operace, které subjekty výzkumu provádějí, by byly transformace, data vyvracejí“ (Fodor — Bever — Garrett, 1974, s. 241).

Skutečnost, že je zcela legitimní používat transformace v gramatickém popisu (= „autonomní lingvistice“) i přes to, že jsou psychologicky *ne-reálné*, svědčí o tom, jak říká Hofstadter (1995), že existuje „propast“ oddělující autonomní lingvistiku založenou na intuitivních datech od experimentální psycholingvistiky. Data autonomní lingvistiky mají přesněji *před-experimentální* charakter; jsou pro data experimentální psycholingvistiky předpokladem: „Nemůžeme experimentovat, když jsme mnohé věci nezpochybnili“ (Wittgenstein, 2010, § 337; přeložil Vlastimil Zátka).

Existence před-experimentálních lingvistických poznatků se čas od času připouštěla: „Je nesmyslné provádět experiment, který ukáže, že pokud je něco tužka, budou tomu dostatečně motivovaní mluvčí angličtiny říkat ‚tužka‘. Každému, kdo umí anglicky, je to předem jasné“ (Fodor — Bever — Garrett, 1974, s. 399–400). Takový

experiment by byl „poněkud absurdním cvičením s předem jasnými výsledky“ (Watson — Johnson-Laird, 1972, s. 78). Závažné důsledky, které z toho plynou, však nikdo nezkoumal, a tak toho o nich moc nevíme.

Nezřetelnost rozdílu mezi ne-psychologickým a psychologickým výzkumem jazyka dobře ilustruje koncept *analogie*. Ta může být na jedné straně pouze pohodlným deskriptivním nástrojem pro prezentaci dat. Na druhé straně ji lze chápat jako nástroj k zachycení aktuální struktury a aktuálních procesů, které motivují jazykové jednání (srov. Itkonen, 2005a).

3.3 PODSTATA JAZYKOVÉ TYPOLOGIE

Až dosud jsme se zabývali třemi typy jazykových dat, konkrétně daty získanými pomocí intuice, pozorováním a experimentálně. V případě posledních dvou typů dat se pracuje s frekvencemi prostředků vyskytujících se v čase a prostoru, což při popisu vyžaduje uplatnění statistiky. O této dělbě práce mezi různé lingvistické subdisciplíny mluvím už ve svých pracích z r. 1977 a 1980 (viz Itkonen, 1977; 1980).

Jaký je z této perspektivy status jazykové typologie? Detailní analýza referenčních gramatik deseti více či méně „exotických“ jazyků mě přivedla k závěru, že ani jedna z nich při popisu nevyužívá žádné statistické nástroje (srov. Itkonen, 2005b). To opět svědčí o tom, že máme co činit s daty získanými pomocí intuice. To, co máme v mnoha případech k dispozici, však není intuice (terénního) lingvisty, který se při tvorbě gramatiky může popisovaný jazyk teprve učit, ale intuice jeho informanta nebo informantů. Jinými slovy, máme tu co činit s *elicítací*.

Výmluvný příklad této metody podává Haiman (1980, s. xi):

Nikdy nezapomenu na Kamani Kutaneho a na jeho myšlenkové experimenty: pro každou minimálně rozdílnou dvojici vět vymyslel propracovaný referenční příběh, který vždy odpovídal jen jedné z nich. Nakonec jsem rozdílu porozuměl a mohli jsme pokročit dál. Pomocí takových po sobě následujících experimentů mi byl schopen vysvětlit význam i toho nejzáhadnějšího prostředku z jazyka hua — gerundia -gasi.

Jak ukazuje tato citace a jak argumentuji ve své práci z roku 2004 (viz Itkonen, 2004), výzkum „exotických“ jazyků je založen na *empatii* jakožto druhu intersubjektivní nebolí, jak říká Collingwood (1946, s. 218), na naší schopnosti „rekonstruovat myšlenky, které konstituovaly situaci, již zkoumáme, a získat tím o této situaci nějaké poznatky“. Jakmile si však uvědomíme, že jde v této souvislosti o *empatii*, bude nám jasné, že jsme na ni spoléhali vždy. Vysvětlit například gramatikalizaci konstrukcí *venir de INF* a *aller INF* tak, jak jsme to udělali výše (v oddíle 3.1), jsme schopni pouze proto, že *rozumíme* procesům reanalýzy a rozšíření, o něž tu jde; a *rozumíme* jim proto, že je můžeme „rekonstruovat“, tj. uvědomujeme si, že bychom mohli *udělat totéž*. Při bližším zamyšlení se ukazuje, že jde o využití modelu racionální explanace (srov. oddíl 2.5). Zdá se, že díky objevu zrcadlových neuronů se znovu oživil zájem o koncept *empatie*, jak podrobně ukazují Barresi a Moore (2008).

4. KOŘENY PROTI-NORMATIVNÍCH PŘEDSUDKŮ V TEORETICKÉ LINGVISTICE

Proč existuje tak výrazná tendence ignorovat skutečnost, že jazyk má nevyhnutelně normativní charakter? Existuje mnoho důvodů, z nichž zmíním pouze dva. Zprv jde o prostou intelektuální lenost:

Výrazné vlastnosti nějakého objektu [není správné] považovat za reprezentativní pro tento objekt jako celek. Kvůli evidentní hmatatelnosti zvukové realizace slov ignorujeme míru, s níž je užití, jakkoliv nehmatatelné, nutné pro jejich slovní charakter (*word-hood*) (Friedman, 1975, s. 94, zvýraznění EI; rozebíráno in Itkonen, 1978, s. 182–183).

Všimněme si, že stejný nebo velmi podobný omyl je základem celé karteziánské tradice zmíněné v oddíle 1.1. Karteziánský argument vypadá v hlavních rysech takto: „vidím, a tedy vím, že věc přede mnou je hořící svíčka; v pokoji však nevidím nikoho jiného; když tedy o věci přede mnou vím to, co vím, vím to jen já sám; moje znalost proto není sociální, ale subjektivní; a to, co platí o této mé znalosti tady a teď, platí i o znalostech jakéhokoliv jiného typu.“ Jakmile se tento argument jednou vysloví, nelze se ubránit údivu nad tím, jak prostý — a prostoduchý — ve skutečnosti je.

Zadruhé existuje pokušení nahradit (normativní) distinkci „správný vs. nesprávný“ (nenormativní) distinkcí „možný vs. nemožný“. Jackendoff (1994, s. 49–50) tak tvrdí, že věta jako *Amy nine ate peanuts* není na rozdíl od věty *Harry thinks Beth is a genius* „možnou anglickou větou“. Nejen ale že jde o *možnou* anglickou větu, na vlastní oči navíc vidíme, že jde o *skutečnou* anglickou větu, konkrétně o větu *nesprávnou*. O skutečnou větu musí jít proto, že (její příklad) se vyskytuje v čase a prostoru (srov. Dretske, 1974, s. 24–25; Itkonen, 2003b, s. 142–144).

Proč by však v první řadě mělo být lákavé nahradit normativní nenormativním? — kvůli prestiži, jíž se těší přírodní vědy. Data fyziky jsou inherentně nenormativní. Z toho se vyvodil nesprávný závěr, že data, s nimiž pracuje lingvistika, musí být stůj co stůj nenormativní také. Jsou tedy přírodní vědy nenormativní? Samozřejmě že ne. Vzpomeňme jen na *protofyziku*, která se zabývá sobory norem pro měření prostoru, času a hmoty (srov. Böhme, 1976). Protofyzika však není fyzika: „Jedna věc je popsat metodu měření, a jiná věc zjistit výsledky měření a vyslovit je“ (Wittgenstein, 1993, § 242; přeložil Jiří Pechar). Jak argumentuji ve své práci z r. 1978 (viz Itkonen, 1978, s. 42–48) i jinde, protofyzika je v jistém smyslu metodologickým ekvivalentem autonomní lingvistiky. Tato analogie však není dokonalá, neboť protofyzika se zabývá normami badatelů, zatímco autonomní lingvistika normami zkoumaného předmětu.

V této kapitole jsem argumentoval, že normativita je pro existenci jazyka nepostradatelná a že pro lingvistiku byla — často bez jejího vědomí — zásadní od jejího počátku. Zůstat k tomu slepý vyžaduje opravdu silnou dávku předsudků.

LITERATURA:

- ARENS, Hans (1969): *Sprachwissenschaft: der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart, Band I*. Frankfurt am Main: Athenäum.
- BARRESI, John — MOORE, Chris (2008): The neuroscience of social understanding. In: Jordan Zlatev — Timothy P. Racine — Chris Sinha — Esa Itkonen (eds.), *The Shared Mind: Perspectives on Intersubjectivity* [Converging Evidence in Language and Communication Research, 12]. Amsterdam — Philadelphia, PA: John Benjamins, s. 39–66.
- BLACKBURN, Simon (1984): *Spreading the Word: Groundings in the Philosophy of Language*. Oxford: Clarendon Press — New York, NY: Oxford University Press.
- BÖHME, Gernot (ed.) (1976): *Protophysik: für und wider eine konstruktive Wissenschaftstheorie der Physik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- CAVELL, Stanley (1971a/1958): Must we mean what we say? In: Colin Lyas (ed.), *Philosophy and Linguistics*. London: Macmillan, s. 131–165.
- CAVELL, Stanley (1971b/1962): The availability of Wittgenstein's later philosophy. In: Colin Lyas (ed.), *Philosophy and Linguistics*. London: Macmillan, s. 166–189.
- CLARK, Herbert H. (1996): *Using Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- COLLINGWOOD, R. G. (1946): *The Idea of History*. Oxford: Clarendon Press.
- CROFT, William (2001): *Radical Construction Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- DE SAUSSURE, Ferdinand (1962/1916): *Cours de linguistique générale*. Paris: Payot.
- DIXON, Robert M. W. (2002): *Australian Languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DRETSKE, Fred (1974): Explanation in linguistics. In: David Cohen (ed.), *Explaining Linguistic Phenomena*. Washington, D.C.: Hemisphere Publishing Corporation, s. 21–41.
- FODOR, Jerry Alan — BEVER, Thomas G. — GARRETT, Merrill F. (1974): *Psychology of Language: An Introduction to Psycholinguistics and Generative Grammar*. New York, NY: McGraw-Hill.
- FRIEDMAN, H. R. (1975): The ontic status of linguistic entities. *Foundations of Language*, 13(1), s. 73–94.
- GOLDBERG, Adele E. (1995): *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- HAIMAN, John (1980): *Hua: A Papuan Language of the Eastern Highlands of New Guinea*. Amsterdam — Philadelphia, PA: John Benjamins.
- HAUKIOJA, Jussi (2000): Grammaticality, response-dependency, and the ontology of linguistic objects. *Nordic Journal of Linguistics*, 23(1), s. 3–25.
- HEIL, John (1992): *The Nature of True Minds*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HOCKETT, Charles F. (1968): *The State of the Art*. The Hague: Mouton.
- HOFSTADTER, Douglas R. (1995): *Fluid Concepts and Creative Analogies: Computer Models of the Fundamental Mechanisms of Thought*. London: Penguin Books.
- HUDSON, R. A. (1997): Inherent variability and linguistic theory. *Cognitive Linguistics*, 8(1), s. 73–108.
- CHOMSKY, Noam (1965): *Aspects of a Theory of Syntax*. Cambridge, MA: MIT Press.
- ITKONEN, Esa (1977): The relation between grammar and sociolinguistics. *Forum Linguisticum*, 1(3), s. 238–254.
- ITKONEN, Esa (1978): *Grammatical Theory and Metascience: A Critical Investigation into the Methodological and Philosophical Foundations of "Autonomous" Linguistics*. Amsterdam — Philadelphia, PA: John Benjamins.
- ITKONEN, Esa (1980): Qualitative vs. quantitative analysis in linguistics. In: Thomas A. Perry (ed.), *Evidence and Argumentation in Linguistics*. Berlin: De Gruyter, s. 334–366.
- ITKONEN, Esa (1983): *Causality in Linguistic Theory: A Critical Investigation into the Philosophical and Methodological Foundations of "Non-Autonomous" Linguistics*. London: Croom Helm.
- ITKONEN, Esa (1991): *Universal History of Linguistics: India, China, Arabia, Europe*.

- Amsterdam — Philadelphia, PA: John Benjamins.
- ITKONEN, Esa (1997): The social ontology of linguistic meaning. *SKY: The Yearbook of the Linguistic Association of Finland*, 10, s. 49–80.
- ITKONEN, Esa (2002): Grammaticalization as an analogue of hypothetico-deductive thinking. In: Ilse Wischer — Gabriele Diewald (eds.), *New Reflections on Grammaticalization* [Typological Studies in Language, 49]. Amsterdam — Philadelphia, PA: John Benjamins, s. 413–422.
- ITKONEN, Esa (2003a): *Methods of Formalization beside and inside Both Autonomous and Non-Autonomous Linguistics* [Publications in General Linguistics, 6]. Turku: University of Turku.
- ITKONEN, Esa (2003b): *What is Language? A study in the Philosophy of Linguistics* [Publications in General Linguistics, 8]. Turku: University of Turku.
- ITKONEN, Esa (2004): Typological explanation and iconicity. *Logos and Language*, 5(1), s. 21–33.
- ITKONEN, Esa (2005a): *Analogy as Structure and Process: Approaches in Linguistics, Cognitive Psychology and Philosophy of Science*. Amsterdam — Philadelphia, PA: John Benjamins.
- ITKONEN, Esa (2005b): *Ten Non-European Languages: An Aid to the Typologist* [Publications in General Linguistics, 9]. Turku: University of Turku.
- JACKENDOFF, Ray S. (1994): *Patterns in the Mind: Language and Human Nature*. New York, NY: Basic Books.
- KAC, Michael B. (1992): *Grammars and Grammaticality*. Amsterdam — Philadelphia, PA: John Benjamins.
- KATZ, Jerrold J. (1981): *Language and Other Abstract Objects*. Oxford: Blackwell.
- KATZ, Jerrold J. (1985): An outline of Platonist grammar. In: Jerrold J. Katz (ed.), *The Philosophy of Linguistics*. Oxford: Oxford University Press, s. 172–203.
- KENNY, Anthony (1975): *Wittgenstein*. London: Penguin Books.
- KIPARSKY, Paul (1979): *Pāṇini as a Variationist*. Cambridge, MA: MIT Press.
- KIPARSKY, Paul (1993): Paninian linguistics. In: Ron E. Asher (ed.), *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, Vol. 1(6). Oxford: Pergamon Press, s. 2918–2923.
- KÖRNER, Stephan (1960): *The Philosophy of Mathematics: An Introductory Essay*. London: Hutchinson.
- LAKOFF, George (1987): *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- LANGACKER, Ronald (1987): *Foundations of Cognitive Grammar, Vol. I: Theoretical Perspectives*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- LEECH, Geoffrey (1983): *Principles of Pragmatics*. London: Longman.
- LEWIS, David (1969): *Convention*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- MARX, Karl — ENGELS, Friedrich (1973/1846): *Die deutsche Ideologie* [Werke, Band 3]. Berlin: Dietz Verlag.
- NEWTON-SMITH, William H. (1981): *The Rationality of Science*. London: Routledge.
- O'NEILL, John (ed.) (1973): *Modes of Individualism and Collectivism*. London: Heinemann.
- PATEMAN, Trevor (1987): *Language in Mind and Language in Society: Studies in Linguistic Reproduction*. Oxford: Clarendon Press.
- PAUL, Hermann (1975/1880): *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Tübingen: Niemeyer.
- PETTIT, Philip (1996²): *The Common Mind*. Oxford: Oxford University Press.
- POPPER, Karl (1972): *Objective Knowledge*. Oxford: Oxford University Press.
- POPPER, Karl (2000²): *Bída historicismu* [Knihovna novověké tradice a současnosti, 65]. Praha: OIKOYMENH.
- RUSSELL, Bertrand (1975/1940): *Zkoumání o smyslu a pravdivosti*. Praha: Academia.
- SAUNDERS, John Turk — HENZE, Donald F. (1967): *The Private-Language Problem: A Philosophical Dialogue*. New York, NY: Random House.
- SINHA, Chris (1988): *Language and Representation: A Socio-Naturalistic Approach to Human Development*. New York, NY: Harvester.
- VERSCHUEREN, Jef (1999): *Understanding Pragmatics*. London: Arnold.

- WASON, Peter Cathcart — JOHNSON-LAIRD, Philip N. (1972): *Psychology of Reasoning*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- WINCH, Peter (1958): *The Idea of a Social Science*. London: Routledge.
- WITTGENSTEIN, Ludwig (1993): *Filosofická zkoumání* [Základní filosofické texty, 2]. Praha: Filosofický ústav AV ČR.
- WITTGENSTEIN, Ludwig (2010): *O jistotě* [edice Europa, 26]. Praha: Academia.
- ZLATEV, Jordan (2006): Language, embodiment and mimesis. In: Tom Ziemke — Jordan Zlatev — Roslyn M. Frank (eds.), *Body, Language and Mind, Vol. I: Embodiment*. Berlin — New York, NY: Mouton de Gruyter.
- ZLATEV, Jordan (2008): The co-evolution of intersubjectivity and bodily mimesis. In: Jordan Zlatev — Timothy P. Racine — Chris Sinha — Esa Itkonen (eds.), *The Shared Mind: Perspectives on Intersubjectivity* [Converging Evidence in Language and Communication Research, 12]. Amsterdam — Philadelphia, PA: John Benjamins, s. 215–244.

Martin Beneš | Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
<benes@ujc.cas.cz>